

İKİ VİLAYET, İKİ VALİ, BİR YOL:

İKİ VİLAYET, İKİ VALİ, BİR YOL:

İMPARATORLUK TAŞRASINDA TOPLUMSAL SINIF KATMANLARI
ÜZERİNDEN MENFİİ UĞRAŞLARA DAİR BİR ÖRNEK*

İkilik denen kavram, tek başına bile ürpertici gelir bizlere. Biliriz ki bir olumsuzluk mevcuttur. Temelinde birçok neden bulunan bu ürpertici kelimenin tarihi, insanlık tarihiyle eşdeğer bir maziye sahip olsa gerek. Bu nedenle tarihin her evresinde bu çıkmazdan kaynaklı, değişik sonuçları olan olaylara rastlamamız mümkündür. Elbette ki bu çıkmazın herhangi bir kişi ile belli bir görevi üstlenmiş kişilerce sergilenmesi sonuçları itibariyle de farklı sonuçlar doğuracaktır. Kim bilir belki de yaşadığımız dünyada mevcut çıkmazların kaynakları, tarihin bir evresinde cereyan etmiş ve bugün okuyup geçtiğimiz bu tarz olaylarda gizlidir.

Çalışmamızda birçok farklı inancı uzun süre idare etmiş teşekküllerden olan Osmanlı İmparatorluğu'nun Ankara ve Sivas Vilayet valilerinin, Kızılbaş-Alevi taifesi üzerinden sergilen menfi temelli davranışları ile sonuçları ele alınacaktır. Öyle ki Sünni itikada sahip Müslümanlar ile Kızılbaş-Alevi veya Ermeniler arasında fesat çıkararak durumdan faydalanmayı düşünen bir valinin yanında son dönemlerinde bir çok problemle baş etmek zorunda kalan Osmanlı İmparatorluk merkezinin uğraşlarına rastlanılacaktır. Bu noktada imparatorluğun özellikle konuyla ilgili tüm şikayet, söylentileri değerlendiren; gizli tahkikatlar yaptıran, suçluları cezalandıran tavrı dikkat çekmektedir.

Söz konusu olayın kayda değer bir diğer özelliği de gerek Sivas ve gerekse de Ankara havalisinde yaşayan farklı inanç ve yaşam kaideleri bulunan insanların, sergilenen bu çekişmenin dışında, hayatlarını kendilerince yaşamayı sürdürmüş olmalarıdır.

* Murat ALANDAĞLI, TKGM. Arşiv Dairesi Başkanlığı,

Uzman, alandagli19@hotmail.com

GİRİŞ

Her ne kadar yerli ve yabancı birçok araştırmacı tarafından hukuki değil, siyasi bir mesele[1] veya taşrada yaygınlık kazanan yerel gurupları tasfiye etmek maksadıyla yayımlandığı yönünde iddialar varsa da[2] Tanzimat; Osmanlı İmparatorluğu taşra idaresinde önemli değişikliklerin yapıldığı bir dönemi işaret etmektedir. Bu dönemde hayata geçirilen pek çok idari ve adli düzenleme, imparatorluğun taşra yönetim organizasyonunda bazı değişiklikleri kaçınılmaz kılmıştır. Temelde idari fonksiyonu tek merkezde birleştirmeyi esas edinen bu düzenlemeler maalesef tarihin her döneminde izlerine rastladığımız iktidarın kişileştirilmesi amaçlı kimi uğraşların önüne geçememiştir.[3] Zira II. Abdülhamit rejiminin, dönemin kendine has koşulları dâhilinde biçimlendiğini ifade eden Berkes; esas gücün Sultanın etrafında birleşmiş olmasını bu sürecin en önemli sonuçlarından biri olarak gösterir. Ona göre bu durumun en önemli sonuçlarından biri oldukça geniş bir bürokratik örgütün doğmuş olmasıdır. Abdülhamit rejiminin ulema, bürokrat ve askeri sınıfa mensup kişilerden sadık, güvenilir bir çember oluşturma gayreti, şüphesiz söz konusu bu bürokratik sınıfın yanında resmi olmayan başka bir yapılanmanın önünü açmıştır.[4] Resmi olmayan bu örgütün en önemli sakıncası; haber alma, toplama ve yayma konusundaki sınırsız özgürlüğe sahip olmasıdır.[5] Diğer taraftan bu durumun iki önemli düşünsel

sonucu bulunmaktaydı. İlk olarak evet Osmanlı Padişahı taşra başta olmak üzere İmparatorluk genelinde olup biten hemen hemen her şeyden haberdardı. İkincisi ve konumuz açısından oldukça önemli olanı ise, bu haberlerin güvenilirliği meselesiydi. Bu nedenle saraya ulaşan her haberin ehemmiyeti kadar tetkiki de önemli bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Hele hele merkezileşme eğiliminin arttığı bir dönemde "yetişkin kadro" sıkıntısı da söz konusu bu çıkmazın en önemli problemlerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Öyle ki dönem itibariyle birçok vali rutin işlerini dahi yürütecek personele sahip değildir.[6]

II. Abdülhamit dönemine kadar vilayet memurları ancak bazı şartlar dahilinde saray ile direk iletişim kurabilmekteydiler. Yıldız merkezîyetçiliği olarak da tanımlanabilecek olan bu dönemde sadaret veya nezaretlerden başka bizzat padişah da vilayetlerde olup bitenlerden belli bir siyasal deneyimi oluşmuş valiler vesilesiyle haberdar olmaktaydı.[7] Bu haberleşmenin gerçekleşmesinde telgraf gibi bir iletişim aracının kullanılması şüphesiz önemli bir faktördür.[8]

François Geogon, merkezileşme ve çıkmazlarıyla ele aldığımız II. Abdülhamit Dönemi hakkında kanımızca oldukça önemli çıkarımlarda bulunmuştur. Ona göre bu dönemin en önemli özelliği, dinsel nüfuzun İmparatorluk yönetim kademeleri üzerinde etkin bir rol üstlenmiş olmasıdır. Kültürel bir türdeşliği yaratmak adına daha çok camii ve mescidin yapılması ile okul programlarında dinsel öğelere hayli fazla yer verilmesi gibi pek çok hususu iddialarının destekçisi olarak öne sürer.[9]

1867 tarihli Nizamnameyle vilayet teşkil olunan Sivas[10], İmparatorluk coğrafyasında demografik çeşitliliğin ön plana çıktığı önemli merkezlerden biridir. Bu nedenle farklı temelli pek çok tepkinin peyda olduğu bir mahal olarak Osmanlı Klasik ve Son Dönem tarih sayfalarında yerini almıştır.[11] Vergi isyanlarının adeta sıradan olaylar[12] haline geldiği XIX. yüzyılda merkezi idare veya yerel idarecilere tepki koyuşun, mizaca, söyleme, müziğe yansıdığı bir coğrafya[13] olarak Sivas, resmi literatürde akaid-i diniyyeye aykırı Kızılbaşların türedikleri, yoğun olarak yaşadıkları bir mahal olarak karşımıza çıkmaktadır. 15 Kanûn-ı Evvel 1319 (M. 28 Aralık 1903) tarihli bir belgede, Kızılbaşların bu bölgelerde çoğalmasının sakıncaları belirtilmiş ve kısa sürede gereken önlemlerin alınması istenmişti.[14] Bölgede Kızılbaşlara özellikle Türkçe yazılmış kitap ve risalelerin dağıtılarak okutulmasının doğru olacağı belirtilmiştir.[15] Tüm bu cabalar esasında dışarıda oynanan oyunlara karşı II. Abdülhamit'in içeride sırtını dayayabileceği tek mezhep etrafında birleşmiş bir tabaka yaratma emelinden başka bir şey değildi. Bu maksatla öncelikle mezheb-i pak olarak telakki edilen Hanefî mezhebi dışındaki mezheplerin etkisi kırılmalı hatta yok edilmeliydi. Bu nedenle seyyar medreseler de dahil olmak üzere eğitim faaliyetlerine hız verilmiş, buralarda yetiştirilen genç misyonerler ise

Kızılbaşlar[16] ile Şiileri Hanefileştirmek maksadıyla yoğun uğraş vermişlerdir. [17] XIX. yüzyılda temelleri daha eskiye dayanan bir anlayışla[18] Bektaşiliğin; özellikle rejim tarafından desteklenen Nakşibendiler ve medrese mensuplarının da gayretiyle tenkit edilmeye başlandığı görülmektedir. Özellikle Bektaşilerin zındık olduklarının ispatına yönelik çalışmalar, İmparatorluk diplomasisini de bu yönde etkilemeyi başarmıştır.[19] Kızılbaş nüfusunun yanında Sivas'ta 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının akaidinde gerçekleşen bir olaydan hareketle Ermeni nüfuzunun da yoğunluk kazandığı anlaşılmaktadır. Zira Kuzey Kafkasya'da göç eden 60.000 Türk

nüfusun Sivas'a yerleştirilmesi fikrine Ermeniler, şiddetle karşı çıkıp belirlenen bölgenin kendilerine ait tapulu arazi olduğunu dile getirmişlerdir.[20]XIX. yüzyıl ortalarına kadar sadık tebaa olarak adlandırılan Ermeniler Sivas bölgesinde İngiliz başkonsolos Charles Wilson'un gelişiyle dik başlı, asi, düzen tanımaz hale gelmişlerdir.[21] 1895 tarihinde İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı İmparatorluğuna bir nota göndererek Berlin Antlaşmasınının 61. maddesinin gereklerini yerine getirilmesini istemiştir. Bu madde ile hükümet başta Ermenileri Çerkez ve Kürtlerden korumak gibi bir dizi idari, adli değişiklik yapmayı taahhüt etmiştir.[22] Tarih öylesine ilginç bir bilim dalıdır ki, bazen uzun zaman dilimin bir kesitinden elde ettiğiniz bulgular döneme, dönem insanlarına, siyasi, ekonomik ve kültürel düşüncelerine dair bütüncül bir bakışın ortaya çıkmasına vesile olmaktadır. Olayın kendine has karmaşıklığı bazen araştırmacıyı belli başlı tasniflere zorlar. Bu nedenle özümseme, sıraya koyma ve aktarmada büyük bir kolaylık sağlanmış olur. Çalışmamızda bu hassasiyet ekseninde ele aldığımız konuyu öncelikle bir mesele olarak tanımlamaktayız. Söz konusu bu meselenin aktörleri, söylemleri, merkezi idarenin yaklaşımı gibi birçok farklı alt başlık elde edilerek işlenilmesi, yaklaşık iki asırlık bir dönemde peyda olmuş meseleyi derinlemesine analiz, kavrama ve nesnel çıkarımlarda bulunmamıza vesile olacaktır.

A- MESELENİN AKTÖRLERİ

I- Sivas Valisi İbrahim Halil Paşa

Yanya Valiliği yapmış Ali Servet Paşa Sülalesinden Timur Paşa'nın oğludur. 1263 (1847) tarihinde Ergiri'de doğmuştur. Sıbyan Mektebinden sonra sırasıyla Rüştüye ve Lisan Mekteplerinde eğitim görmüştür. 1867 tarihindeki maaşsız olarak Mahrec-i Aklam ve Lisan Mektepleri müdür muavinliklerinin ardından 1869 tarihinde muavinlik görevlerinde bulunmuştur. Daha sonra Tahrirat-ı Hariciye Kalemine memur olmuştur. 1870 tarihine ise Atina Sefareti ikinci katipliğine atanan Halil Paşa, aynı yıl içinde Floransa İkinci Ser Kitabetine tayin olmuştur. Ardından 1872 tarihinde Altıncı Daire Tahrir Reisliği, 1875 de ise Hürrem Bey Baş Şehbenderliği görevlerini ifa etmiştir. 1877 tarihinde Peşte Baş Şehbenderliği bir yıl sonra da Girit Vilayet Müşavirliklerinin ardından Tırhala ve Serfice Mutasarrıflığı görevlerinde bulunmuştur. 1887 tarihinde Van Valisi olan Halil Paşa'nın, yaklaşık beş yıllık bir süre ifşa ettiği bu vazifeden, kendisinin Van Askeri Kumandanı ile Belediye Başkanıyla olan husumeti ve muhalefeti nedeniyle ihraç edilerek Sivas Vilayet Valiliği görevine getirildiği görülmektedir. Akabinde 1897 tarihinde Hüdavendigâr, 1904 tarihinde ise Beyrut Valiliklerine atanmıştır. 1909 tarihinde emekli olan Halil Paşa, her ne kadar Hüdavendigâr Valiliğine tekrar tayin olunmuşsa da sağlık problemlerini öne sürerek bu vazifeyi kabul etmemiştir. 1870'den itibaren salise, saniye, mütemaziye, ûla-i sâni, ûla-i evvel, Rumeli Beylerbeyliği, bâlalık, vezirlik, dördüncü ve birinci rütbeden mecidi, birinci ve ikinci rütbeden Osmani, altın liyakat madalyası, murassa mecidi nişanları sahibidir.[23]

II- Ankara Valisi Mehmet Memduh Paşa

Hazine-i hassa nazırlarından Mazlum Fehmi Paşa'nın oğlu olup 1839 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Asıl adı Mehmet'tir. Kalemde "Memduh"; şiiirlerinde ise "Fâik" mahlaslarını kullanmasından dolayı Mehmet Faik Memduh olarak literatüre geçmiştir. Sıbyan mektebinin ardından Bayezid ve Valide Rüştüyelerinde okumuştur.

1855 tarihinde Mektubi Hariciye Odasına girmiştir. Burada altı yıl maaşsız çalıştıktan sonra, Sultan Abdülaziz'in tahta çıkmasının akabinde Mabeyn Başkatipliğine tayin olmuştur. 1861 ile 1875 tarihleri arasında Ahmedî Kalemi, Maarif Nezareti Mektupçuluğu ve Sadaret Mektupçuluğu görevlerini ifa etmiştir. Daha sonra Maliye Nezareti Mektupçuluğu ve Şura-yı Umur-ı Maliye Azalığının akabinde 1882 tarihinde Şura-yı Devlet Azalığına getirilmiştir. Değişik derecelerde Mecidi ve Osmani rütbelerinin yanında İran, Rusya, Almanya, Bulgaristan gibi yabancı devletlerce de verilmiş nişanları bulunan Memduh Paşa, 1887 tarihinde Konya Valisi olmuştur. İki yıl sonra özellikle Ermenilerin yoğun şikayette bulunduğu Sivas Valiliğine, nihayet bu şikayetler neticesinde ise 1893 tarihinde Ankara Valiliğine getirilmiştir. 1894'te Vezirlik rütbesine yükselen Memduh Paşa, 1895'te Kıbrıslı Kamil Paşa'nın sadareti döneminde Dahiliye Nazırı olmuştur. Bu vazifeye atanmasında II. Abdülhamit'le geçmişten gelen yakınlığının etkili olduğu düşünülmektedir.

1908 İhtilalinin akabinde halkın hakaret içeren söylem ve davranışları arasında tutuklanarak Harbiye Dairesine götürülmüştür. Burada bir süre kaldıktan sonra "Enkaz-ı İstibdad" (Hükümet-i Hamidiye Enkazı) olarak adlandırılan yüz altı kişilik listenin üçüncü sırasında yer alarak, önce Büyükada'ya ve ardından da Sakız'a sürgün edilmiştir. İtalya'nın Trablusgarp'ı işgalinin akabinde İzmir'e ve nihayet genel af ilanından sonra İstanbul'a dönmüştür. Boğaziçi'nde Kireç Burnu'ndaki yalısında yaşayan Memduh Paşa 1925 tarihinde burada ölmüş ve Çarşamba'daki İsmet Efendi Dergahına defnedilmiştir. Başta kendi dönemindeki siyasi olayları konu edinen tarihi ve edebi nitelikte birçok eseri bulunan Memduh Paşa, son dönem Türk edebiyatının önemli simalarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Leskofçalı Galib, Namık Kemal gibi birçok yazarla birlikte Şiir Meclisleri düzenlemiştir. [24]

B- AKTÖRLERİN SÖYLEMLERİ

I- Memduh Paşa

Evvel olurdu ehl-i recâ bir vezîre bend
Simdi vezîrler ne 'aceb kim cezâire bend [25]

Meselenin aktörleri bölümünde öncelikle Halil Paşa'ya yer verip söylemleri kısmında ise Memduh Paşa'ya yer vermemiz; ele aldığımız meseleye dair iddiaların genel olarak Memduh Paşa tarafından öne sürülmüş olmasındandır. Zira çalışmamızın genelinde de görüleceği üzere Halil Paşa daha ziyade gerek şahsi meseleleri ve gerekse de Kızılbaşlıkla ilgili demeçlerinde savunma yapan bir kişilik sergilemektedir. Dolayısıyla onun bu türlü izahlarına temel oluşturan iddiaların öncelikle verilmesinin daha doğru olacağı düşünülmüştür. Ayrı başlıklar altında ele alınan aktörlere dair iddialar ve iddia ettikleri söylemler alt başlık altında ele alınarak konunun bütüncül ve karşılaştırılmalı bir şekilde anlaşılması amaçlanmaktadır.

I-a) Bölgede Giderek Artan Ermeni Olayları ve Memduh Paşa

İngiltere'nin Ankara Konsolosu Cumberbatch; Abidin Paşa gibi deneyimli bir valinin Cezayir-i Bahr-ı Sefid valiliğine gönderilip onun yerine rüşvette nam salmış Memduh Paşa'nın atanmasını İmparatorluk için büyük bir talihsizlik olarak yorumlar. Ona göre Memduh Paşa'nın Sivas'tan ayrılmasıyla bölgede yaşanan Ermeni olaylarında ciddi bir artış gözlemlenmiştir. İngiliz konsolosa göre Memduh Paşa, Ermeni meselesinin hassasiyeti ve önemi üzerinden, başta merkezi idare olmak üzere ilgili ilgisiz tüm

birimlere uyarılarda bulunan bir bürokrat portresi çizmektedir. Konsolos Paşa'nın söz konusu bu uğraşına somut delil olması maksadıyla bazı Ermeni olaylarını bizzat tertiplemediğini de iddia etmiştir.[26]

Gerçekten de 1893'te özellikle Sivas ve Ankara vilayetlerinde meydana gelen Ermeni olaylarının nedenleri ve gelişimleriyle ilgili olarak değişik fikirler ortaya atılmıştır. Bu fikrilerden konumuz açısından dikkat çekici olanı Kürdistan konsolosu Graves'in açıklamalarında gizlidir. Graves, Müslümanlara oranla hayli az bir nüfus yoğunluğuna sahip Ermenilerin, Sivas'ta ayrılıkçı bir harekete cesaret edemeyeceklerini ifade etmektedir. Diğer taraftan her köşeye asılan ve halkı tepkiye çağıran afişlerde, Ermenilerin amaç ve şikayetlerine değinilmemiş olmasını da yadırgar. Bu nedenle söz konusu olayların arkasında değişik kişi veya devletlerin olabileceğini belirtir. Konsolos bu noktada Doğu Anadolu'daki gelişmeleri de göz önüne alarak ilk suçlamayı Rusya'ya yöneltir. Etkili bir muhalefet güden Jön-Türklerce de yapılmış olabileceğini belirttikten sonra nihayet Sivas'ın eski valisi Memduh Paşa'nın bizzat veya oradaki adamları vesilesiyle tertiplemediği bir eylem olarak ele alınabileceğini vurgular. Konsolosun bu yöndeki iddiasını Memduh Paşa'nın valiliğiyle ilgili önemli bir çalışması bulunan Kırmızı'da desteklemektedir. Kırmızı, Memduh Paşa'nın Sivas'a yeni atanan Halil Paşa'nın itibarını sarsmak maksadıyla devlet, hükümet aleyhtarlığı içerikli afişler hazırlatıp, çoğaltarak adamları vesilesiyle dağıtmış olabileceğini ileri sürmektedir.[27] Diğer taraftan Memduh Paşa'nın özellikle önemli bir Kızılbaş yerleşkesi olan Tokat havalisinde Kızılbaşlığın yayılmasını önlemek için bir an evvel alınması gereken önlemleri içeren tahrirati inceleyen Maiyet-i Askeriye Komisyonunun hazırlamış olduğu raporda da konuyla ilgili verilere rastlanılmaktadır. Zira Muş, Erzurum ve Bitlis havalisinde Ermeni olaylarındaki artış başta olmak üzere özellikle Muş havalisinde bulunan Müslümanların yaşanan olaylar nedeniyle Yozgat, Tokat ve Ankara havalisine göç ettiklerinin vurgulandığı raporda, Sivas'ın eski valisi Memduh Paşa'nın bölgede gerçekleşen Ermeni olayların önemli bir tetikçisi olduğu yönünde hayli önemli anekdotlara yer verilmektedir.[28]

Memduh Paşa'yla ilgili bu iddialar akıllara 22 Mart 310 (M. 3 Nisan 1894) tarihinde Merzifon'da yaşanmış bir olayı getirmektedir. Zira bu tarihte Merzifon merkez camisinin duvarına Türkçe olarak yazılıp asılmış bir varakaya rastlanılmıştır. Söz konusu varakada, Ermenilerin kendi emellerine ulaşmak, fesat düşüncelerini yaymak maksadıyla Kızılbaşlarla birleşmeyi planladıkları hatta bölgedeki Ermeni ve Kızılbaşlardan müteşekkil bir askeri güç oluşturmaya başladıkları iddia edilmekteydi. [29] Memduh Paşa'nın bölgede Halil Paşa'nın başarısız bir yönetim ifa ettiğini ortaya koymak ve Müslüman halkı bu noktada harekete geçirmek maksadıyla böyle bir olayı tertiplemediği düşünülebilir. Onun bu düşüncesinde kısmen başarılı olduğunu merkezi idarenin Halil Paşa'dan bu maksatla Ermeniler ve Ermeni nüfus yoğunluğu hakkında detaylı bilgi istemesinden hareketle söyleyebiliriz.[30]

I-b) Kızılbaşlar Müslümanlar İçin Önemli Bir Tehdittir

Sivas valiliği sırasında oluşturduğu gizli haberleşme ağı vesilesiyle Ankara Valisi olmasına rağmen Sivas'a ait önemli gelişmelerden haberdar olduğunu belirten Memduh Paşa, Kızılbaşlığın Ermeni fesadına yarayan oldukça zararlı bir faaliyet olduğunu ifade etmiştir.[31] Anadolu'da Kızılbaşlar ile Ermenilerin Müslümanlar için

çok büyük bir tehlike arz ettiğini belirten Memduh Paşa her defasında Ankara ve Kırşehir ile Sivas bölgesinde pek çok Kızılbaş yerleşkesinin bulunduğunu, Kızılbaşların ehl-i İslama karşı olup daha ziyade Ermenilere meyil ettiklerini vurgulamaktadır. Memduh Paşa özellikle Tokat, Sivas ve Ankara bölgesinde yüz binin üzerinde nüfusa sahip Kızılbaşların yayılma alanlarının Orta ve Kuzey Anadolu ekseninden hareketle İran hududuna dayandığını ifade ederek buradan XVI. yüzyıla kadar temelleri olan meseleye dikkati çeker. Dolaylı olarak Kızılbaşlarla daima ciddi bir tehdit olarak algılanan İran arasında bir koridorun kurulduğunu vurgular. Bu koridorun işler durumunda olması İmparatorluk için tahmin bile edilemeyecek olumsuz sonuçlar doğurur.[32] O halde Kızılbaşlar, İmparatorluğun güvenliğini içten Ermeniler ise dıştan İranlılarla ittifak halinde olan bir güruhtur. Bu düşünsel alt yapının onun Kızılbaş veya Kızılbaşlığa dair söylemlerine de yansıdığını ifade etmemiz gerekmektedir. Zira Ankara valiliği sırasında, Ankara'da az olmasına rağmen Sivas'ta ismi Hasan, Hüseyin ve Veli olan pek çok kişinin bulunulduğunu ve fakat bunların Müslüman sayılmalarına rağmen Müslümanlığa kin ve nefret güttüklerini ifade etmektedir. Memduh Paşa Kızılbaşlar tarafından kullanılan isimlerin İslam'ın önemli simalarına, ehl-i beyt mensuplarına ait olmasına rağmen içerik olarak dini gerekleri yerine getirmediklerini belirtmekte ve bu nedenle idari olarak bazı politikalar geliştirmeleri gerektiğine inanmaktadır. Ona göre tüm Kızılbaş köylerinin tespiti bu noktada atılacak olan ilk adımdır. Bu köylerin mahal ve nüfuslarının veri altına alınması gibi ikinci bir adımdan sonra söz konusu köylerde ihtiyaca cevap verecek derecede camii, mescit ve özellikle de okul inşasına hız verilmelidir. Sivas Valiliği sırasındaki uygulamalarında bu maksada dair başarı elde ettiğinin altını çizen Memduh Paşa, pek çok kişinin "ihtida eyledik" diye beyanat gönderdiğini önemle belirtmektedir. Bu yöndeki başarısın sadece kendisine değil oluşturmuş olduğu ciddi bir kadro sayesinde gerçekleştiğini belirten paşa bu nedenle Sivas Maarif Müdür Tahir Bey ile Amasya Tabur Ağası Mehmet Bey ve Konya Vilayet mektupçusu Abdullah Bey'in Ankara'ya tayinlerinin yapılmasını istemiştir.[33] Memduh Paşa'nın söz konusu bu talebi akıllara iki ihtimali getirmektedir. Bunlardan ilki beraber çalıştığı ve çok takdir ettiği bu şahıslarla Ankara'da da aynı yönde çalışmalarını sürdürmek, ikincisi de kadrolaşma ihtimali, yani bazı sırlarını paylaştığı, kendilerince farklı bir yönetim tesis etmeye dönük bir uğraşın bilindik çabası olarak görülebilir. Bu konuyla ilgili çalışmamızın değişik yerlerine de görüleceği üzere İmparatorluk merkez idaresi, Memduh Paşa'nın bu yöndeki taleplerine mahalli bazı memurların tamamen valilerin hükmü altına girme, onlara tabi olma, onların adamı olmaları hasebiyle esas görev ve sorunluluklarını ifa edemeyecekleri gibi ihtimalleri göz önüne alarak ret etmiştir.[34] Kızılbaşların tümünün "akaid-i diniyyeye" dönmelerinin sağlanamayacağı ve fakat en azından çocuklarının doğru yola girmeleri için uğraş sergilenmesinin doğru olacağının vurgulandığı raporların[35] bölgedeki kimi idarecilerle dikkate alındığı görülmektedir. Zira Memduh paşa'nın özellikle Kızılbaşlarla ilgili projelerinin Amasya Mutasarrıfınca da desteklenip farklı yönde genişletildiğini görmekteyiz. Mutasarrıf, başta Amasya bölgesi olmak üzere Tokat ve Sivas havalisi başta olmak üzere İmparatorluk dahilinde Kızılbaşların yerleşke, demografik ve sosyal durumları ile sahip oldukları silahlar hakkında bilgi sahibi olmanın zorunluluğuna inanmaktadır. Bu nedenle Kızılbaşlarla ilgili olarak söz

konusu bu verilerin bir an evvel toplanarak mevcut ve olası ihtimaller dahilinde merkeze iletilmesi yönünde hazırlıklar yapılmalıdır. Bu maksatla öncelikle her bir liva ve vilayete belli bir bürokratik beceriye sahip kişilerin makul bir maaşla müfettiş olarak atanmalıdırlar. Ancak tüm bu uğraş ve önlemler neticesinde Kızılbaş olayının halledilmesi mümkün olacaktır.[36]

I-c) Memduh Paşa'nın Sivas'ta Etkin Bir Haber Alma Ağı Kurması

Memduh Paşa'nın Sivas Valiliği sırasında bölgede sağlam bir kadrolaşma eğilimi sergilediğini Ankara Valiliği sırasına gerek kendisinin ve gerek ise Halil Paşa'nın beyanatlarından anlaşılmaktadır. Halil Paşa, bu konuyla ilgili ilk olarak Jandarma Kumandanı Hüsrev Beyi ele alır. Memduh Paşa'nın en önemli adamlarından biri olan ve tüm yöre halkının nefretini kazanmış bir şahıs olarak tasvir ettiği Hüsrev Bey'i, Sivas'a yerleştirilen ve haydutluk yaparak geçinen Çerkezleri koruyup kollayan biri olarak tanımlar. Onca suç ve şikayete rağmen bölgede sahip olduğu nüfuz sayesinde görevde kalmayı başardığını dile getirmektedir.[37]

Halil Paşa, Yıldız Sarayına göndermiş olduğu şifrede Ankara valisi tarafından Sivas'a gönderilen Ankara Polis Komiserinden bahsetmektedir. Ona göre öncelikle bu olay bir hak ihlalidir. Kendi idari sınırların müdahalenin yanında şahsi onurunu da zedeleyen bir girişimdir. Halil Paşa, Memduh Paşa'nın adamları vasıtasıyla Sivas'ta olup biteni haber aldığı, türlü karışıklıklar çıkarmaya çalıştığının açık olduğu bilinirken Polis Komiserinin bölgeye gönderilmesinin asla iyi niyetli olamayacağını vurgulayarak esas niyetin tam olarak anlaşılması için bir an evvel Polis komiseri ile Memduh Paşa arasındaki telgrafların kopyasının ele geçirilmesi gerektiği üzerinde önemle durmuştur. Halil Paşa'nın bu isteği üzerine yapılan tahkikatta elde edilen yazışma suretlerinde, Memduh Paşa'nın Sivas Vilayeti dahilinde meydana gelen Posta soygununda ısrarla Kızılbaşların etkin rol oynadıkları görüşünde sabit olduğu, Kızılbaşlarla Ermenilerin ittifak yaptıklarına dair bilgi verilmesi hususunda komisere talimatlar verdiği görülmüştür. Halil Paşa, 29 Ağustos 1310 (M. 10 Eylül 1894) tarihli şifreyle, Memduh Paşa ile Polis Komiseri arasındaki yeni yazışmalarda komiserin, Sivas dahilinde Çerkezlerden belirlediği adamları belli bölgelere yerleştirdiği ve Kızılbaşlar ile Ermenilerin ittifaklarına dair delil aramaya başladığına yönelik ifadelerin yer aldığını belirtmektedir. Memduh Paşa'nın ise bu yazışmaya tepki gösterdiği ve sadece Kızılbaşlar ile Ermenilerin konu edinmesi, Çerkezlerden bahsetmemesi noktasında komiseri uyardığına rastladığını vurgulamaktadır. Elde ettiği telgraf suretlerindeki bu bilgilerden hareketle Halil Paşa, Memduh Paşa'nın esas niyetinin uzun zamandan beri bölgede ikamet etmekte olan Ermeni, Kızılbaş ve Çerkez grupları üzerinde sebepsiz yere gerginlik çıkararak Çerkezleri Kızılbaş ve Ermeniler karşı kullanmayı planladığını ifade etmektedir. (EK: I, II)[38] Halil Paşa'ya göre Memduh Paşa'nın bu çabası ayrıca zaten mevcut olan ulusal ve uluslararası boyutta hükümeti yeterince sıkıntıya sokan Ermeni Meselesinin yanına bir de Kızılbaş Meselesi ortaya çıkarmaktan öteye gidemeyecektir.[39] Gerek Sivas ve gerekse de Ankara valilikleri sırasında Yıldız Sarayı hemen hemen tüm konularda haberleşmekten çekinmeyen Memduh Paşa'nın Dahiliye Nazırı olduktan sonra valilerin prosedürü uygulamayarak gereksiz birçok konuda yazışmalarını eleştirdiğine rastlamaktayız.[40]

I-d) Şikayet ve Tahkikatlar

Memduh Paşa'nın Sivas Valisi olduğu dönemde hakkındaki şikâyetlerle ilgili olarak tahkikat açıldığı görülmektedir.[41] İmparatorluk merkez idaresi aslında ilk bakışta Ermeni işi konusunda başarılar elde etmiş Memduh Paşa hakkında özellikle isimsiz gelen ihbar mektuplarının pek de ciddiye alınmaması noktasında hemfikirdir. Yıldız Sarayı bu eylemin taşradaki bazı kötü niyetli kişilerce tertiplenmiş olabileceğini düşünmektedir.[42] Yıldız Sarayının bu düşüncesi bir taraftan da Memduh Paşa hakkındaki şikayet ve tahkikatları da etkilemiştir. Zira şikayetçilerde direnç düşüşü veya yüzeysel raporların hazırlanması gibi neticeler doğurmuş olabilir. Zira Memduh Paşa'nın tahkikat heyetlerinin birçok suiistimalini ortaya koyan raporlarına rağmen görevde kalmayı başardığı anlaşılmaktadır. Hatta her defasında neticesiz kalan bu girişimler sonunda bölgede kendine has bir idare tesis etmeye uğraştığı anlaşılmaktadır. Zira Tokat'a bizzat atadığı mutasarrıf Rasih Bey'i bir kaç ay sonra azlini istemesi de bu düşünceyi teyit etmektedir. Tokat havalisinde Reji İdaresinin uygulamalarına karşı koyan bir zatla ilgili bu davranışı da tahkikat konusu olmuştur. [43] Nihayet adının görev yerleri değişecek valiler listesinde yer aldığını, Musul Valisi Abdülkadir Kemali Paşa'nın talebinden öğrenmekteyiz. Zira Memduh Paşa'nın başına buyruk davranışları hakkındaki söylentilerin İmparatorluğun güney vilayetindeki bir vali tarafından dahi işitildiğini anlayabilmekteyiz. Kırk yıl boyunca sadakatle hizmet eden bir şahıs olarak bazı sağlık problemlerini öne süren Musul valisi, mümkünse İzmir veya Bursa değilse hakkında suiistimalden kaynaklı birçok şikayet bulunan ve teftiş heyetlerinin hazırlamış olduğu layihalar ile de sucu sabitlenmiş olan Memduh Paşa'nın yerine Sivas Valisi olarak tayin edilmesi yönünde ricada bulunmuştur.[44] Her ne kadar Memduh Paşa hakkındaki şikâyet telgraf ve mektuplarının dikkate alınarak görevine son verilmesi yerine ise Kudüs Mutasarrıfı Reşad Paşa'nın tayin edilmesine düşünülmüşse de Ermeni olaylarının yoğun olduğu bir bölgede valilik yapmasının zor olduğu düşüncesiyle fiiliyata geçilmediği anlaşılmaktadır.[45] Ancak hakkındaki şikâyetlerin aratması üzerine tayinin Ankara'ya; Ankara valisi Abidin Paşa'nın ise Cezayir-i Bahr-i Sefid'e ve ora valisinin de Sivas'a tayinin yapılması düşünülmüştür.[46] Mirliya Ali Fuat Paşa başkanlığında yürütülen tahkikat da Memduh Paşa'nın kimi uygulamalarına yer vermektedir. Rapor, öncelikle valinin suiistimalinin tüm ahalinin diline düştüğünü belirtilmekte, yetkileri kendi lehinde kullandığı, daha önce görev yaptığı bölgelerden beraber getirip görevlendirdiği bazı memurlarının halkı aşağılayıcı bir üslupla yaklaştıkları, zulmettikleri belirtilmektedir. Rapor ayrıca Memduh Paşa'nın vilayet hesap defterinin kaybolmasına göz yumduğu, bu eylem üzerinde gerekli hassasiyeti göstermediği, Memduh Paşa'nın Konya'dan beraber getirdiği Fahri ve Diyarbakırlı Ulvi Efendiler ile Trabzonlu Ahmet Efendinin köylü üzerine baskı uyguladıkları, Hafik Mal Müdürlüğünde meydana gelen hesap defteri ve bazı önemli evrakların kaybolmasında bizzat rol oynadıkları ifade edilmektedir. Memduh Paşa'nın Tokat'tan Ahmet Bey vasıtasıyla Sivas'taki Banka Vekili Mösyö Radigos marifetiyle eşi adına Tokat'ın Almus köyünden Reji İdaresi adına toplanan iki bin liranın bin liranın Bank-ı Osmaniye usulsüz bir şekilde aktardığının anlaşıldığı belirtilmektedir. Son olarak bölgede ahalinin can güvenlinin kalmadığına inandıkları gibi pek çok tespiti barındırmaktadır.[47] Diğer taraftan muhtemelen hakkındaki şikayetlerin hat safhaya eriştiği dönemde

vilayet yönetiminden memnun olduğuna dair 8 Mart 1308 tarihinde gönderilmiş bir telgrafa da rastlanılmaktadır.[48] Fakat çok geçmeden bu telgrafta yer alan imza ve mühürlerin türlü hile ve oyunlarla atıldığı anlaşılmıştır.[49] Eski Sivas Valisi Memduh Paşa'nın Sivas'ın Ali Paşa Camiinde aldığı, manevi ve tarihi motifli antika kilimi iade etmediği ve en kısa sürede iade etmesi gerektiğine dair telgrafnameye de rastlamaktayız.[50]

I-e) Memduh Paşa'nın Şikayet ve Tahkikatlara Dair Düşünceleri

Memduh Paşa özellikle hakkındaki şikayetler ve gerçekleştirilen tahkikatlar karşısında Ermeniler üzerinden hareketle haklılığını kanıtlamayı planlamıştır. Bu noktada Ermeni- Kızılbaş ittifakından bahsetmeyişi konuya dair bakışının netleşmesine de vesile olmaktadır. Ankara Valiliği sırasında 29 Eylül 310 tarihli telgraf ile hakkındaki şikayetlerin Ermenilerce yapıldığını[51] Sivas Valiliğini ifa ettiği kırk dört aylık dönemde Ermenilerle ilgili birçok düzenlemeye imza attığını, Ermenilerin bu durumdan rahatsız olup kendisini şikayet ettiklerini belirtir. Memduh Paşa yaptığı düzenlemeler neticesinde Ermenilerin bölgedeki Müslümanlardan çekindiğini altını çizmekte sözü Halil Paşa'ya getirir ve onun bölgedeki tehlikenin farkında olmadığını ifade eder. Şikayet konusunda Ermenileri ön plana çıkaran Memduh Paşa'nın Halil Paşa'yı hedef alan eleştirilerinde, Bektaşileri koruyup kollaması ve kökleşmelerine fırsat verdiğine dair izlenimlerini aktarması da oldukça düşündürücüdür.[52]

Memduh Paşa Mirliya Ziya Bey başkanlığındaki heyetin Sivas'taki denetiminin oldukça uzun sürmesinde şahsi bir hesaplaşmanın ürünü olduğunu iddia etmektedir. Ziya Bey'i yaklaşık kırk yıl önce tanıdığını belirten Memduh Paşa, geçmişte yaşadıkları bir tatsızlığın Ziya Paşa tarafından bu soruşturma sırasında kullanıldığını belirtmektedir. Bu şahsi hesaplaşmaya dair iddiasından sonra Ziya Paşa'nın ayrıca hükümet aleyhinde sözler söylediğini ve bu durumun hükümetin bölgedeki itibarını düşürdüğünü açıklar. Ayrıca teftiş heyetinin oldukça kalabalık olmasını da yadırgar. Zira Ziya Paşa otuz kadar adamıyla tüm giderlerini belediyeye yüklemektedir. Görevlendirilenlerin bilerek ve isteyerek görevlerini bu derece uzattıklarını ve asıl hedeflerden saptıklarını ileri sürer. Ona göre başta Ziya Paşa olmak üzere teftiş heyeti mensupları, hakkındaki iddialardan çok, daha fazla harcırah ve maaşı hak etme düşüncesinde olduklarını ifade etmektedir.[53]

I-f) Memduh Paşa'nın Ankara Valiliği

Başlık olarak ele alındığında konumuzla direk alakası olmasa da pek çok şikayetin bu görev esnasında yapılması ve Sivas'taki kimi uygulamalara referans olması hasebiyle Memduh Paşa'nın Ankara valiliğine dair bir alt başlık açılması uygun görülmüştür. Bölgedeki tüm olumsuz uygulama ve haksız kazançlarına rağmen düşündürücü olan gerçek onu İstanbul'a götürecek esas yolun Ankara'dan geçmiş olmasıdır. Sivas Valiliğinin akabinde atandığı Ankara'da hakkında bazı şikayetlerin yapıldığına ve hatta bu şikayetlerin dozunun arttığını söyleyebiliriz. 6 Nisan 1311(M. 18 Nisan 1895) tarihli arizada; Memduh Paşa'nın gelişiyile Ankara'da halıcılığın geliştiği yönünde bir algının oluştuğu belirtilerek bunun tamamen bir yalandan ibaret olduğu belirtilmiştir. Olayın Memduh Paşa'nın Sivas'tan gelirken rüşvet karşılığında getirdiği birkaç Ermeni'nin uğraşından ibaret olduğu vurgulanmıştır. Memduh Paşa'nın merkeze bağlı on bir kaza kaymakamı da sebepsiz yere toplayıp "hakkınızda şikayet

var, sizleri oraya tekrar gönderemem" diyerek asılsız yere suçlayıp kendilerin yüz lira veya daha fazla miktarda para aldığını ifade etmektedir. Ayrıca onun bu ikazına boyun eğmeyen kaymakamların ise görevlerinden edildiği ve hükümet karşıtı olacak şekilde yaftalandığı belirtilmektedir. Nitekim Beypazarı Kaymakamının yaşadığı olay bu noktada önemli bir örnek olarak öne sürülür. Memduh Paşa'nın asılsız söylemlerine aldırmayan Beypazarı kaymakamının usulsüzlükten Dahiliye Nezaretine şikayet edilmesi üzerinde önemle durulmuştur. Yine Mecidiye Kaymakamını hiç yoktan suçlayıp yerine onca deneyimli ve görev ehli kişi varken halka yaptığı zulümle ünlenen Ali Bey adında birini atadığı belirtilmektedir. Sivassız Tahir Efendi olarak bilinen ve dinsiz mezhepsiz bir şahıs olan kişiyi matbaa müdürlüğüne tayin ettiği ki bu kişinin bir kaç Rum ve Katolik çocuğun ırzına tecavüze yeltenecek kadar aşağılık bir şahsiyet olduğunun altı çizilmiştir. Memduh Paşa'nın Ankara'da kamu görevlileri üzerindeki bu baskının yanında özellikle bazı tüccarlar üzerinde de baskı tertip ettiğine rastlamaktayız. Nitekim Kayseri'nin önde gelen tüccarlarından olan Şeyh İbrahim'i yok yere alıkoyduğu ve belli bir süre sonra yüz elli lira karşılığında serbest bıraktığı işaret edilmektedir. Ağır vergiler ödemek mecburiyetinde kalan Ankara halkının, vali ve adaletsiz adamlarının elinden adeta esir konumunda bulunduğu ifade edilmektedir. Söz konusu raporda son olarak belki iyi niyetle ve Allah rızası, peygamber aşkına Memduh Paşa'nın dolgun bir maaşla bir başka vilayete tayini talep edilmektedir. Zira aksi halde gittiği vilayette de aynı zulmü yapacağını deşışmez bir gerçek olduğu ifade edilmektedir.[54]

Memduh Paşa'nın özellikle Kızılbaş ve Ermeni meselesi üzerinden İmparatorluk merkez idaresini tedirgin etme uğraşında istememesine rağmen Ankara'ya tayinin yapılması, beraberinde yapılmasını istediği bazı tayin, becayişlerin yapılmamış olmasından duyduğu rahatsızlık olabilir.

II- Halil Paşa

II-a) Kızılbaşları İdareye Getirmeye Yönelik Düşüncesi

Kendisinin vatan sever olarak ifade eden bir şahsın 15 Eylül 1310 (M. 27 Eylül 1894) tarihli telgrafnamesi Halil Paşa ile ilgili iddiaları daha derinden anlamamıza, dönem itibariyle Kızılbaşlara bakış açısını anlamamıza da fırsat vermektedir. Söz konusu kişi, Vali Halil Paşa'nın Sivas'a gelirken Hacı Bektaş Dergahına uğrayıp on Bektaşiyi Sivas'a beraber getirdiğini ifade etmektedir. Bu sayede mezheptaş olduğu ve Müslim Penah olarak tabir ettiği Bektaşî babasının ise Sivas ricaline dahil olduğu diğerlerinin ise çeşitli görevlerle taltif edildiğinden bahsetmektedir. Hasan Celebi, Yıldız Eli ve Hafik ile Koç Giri kazalarına gönderilen Bektaşîlerin Sultan II. Mahmud'un "ihya-i din-i Muhammediyye" uğruna imhâsını münasip görmesine rağmen Halil Paşa'nın bu politikaları sonunda yeniden canlanmalarına müsaade edildiğinden yakınmaktadır. Sivas dahilinde yüz otuz bin nüfusluk Kızılbaş taifesinin yaşadığını ifade eden vatanperver Amerika'nın Sivas Protestan Mektebi mualliminin dağıttığı bir Türkçe risalenin de etkisiyle Kızılbaşların "Biz Protestan Milletindeniz" diyerek hükümete karşı ayaklandıkları, Meclis-i İdare-i vilayet kararıyla görevlendirilen Osman Ağa'nın ciddi bir Kızılbaş muhalefetiyle karşılaşp görevini yapamadan dönmek zorunda kaldığı velhasıl her geçen gün Kızılbaşların daha etkin bir hal almaya başladıklarını öne sürmektedir. Söz konusu kişi son olarak valinin bu yöndeki tutumunun ise en başta Ermenileri cesaretlendirdiği dile getirilmiştir.[55]

Sivas Valisi Halil Paşa 31 Mayıs 1310 (M. 12 Haziran 1894) tarihli telgrafnamesi ile hakkındaki şikayetlerin tek nedeninin vilayet dahilinde değişik inanç ve kültürel imgesi bulunan gruplara olan hoşgörüsü olduğunu, Kızılbaşlara yönelik söylemlerin herhangi bir kârı olmayacağı, almış olduğu terbiye, dini akaid, eğitim ve devlet adamlığı deneyiminin de bu tür asılsız söylemlere kesinlikle müsaade etmeyeceğinin altını çizmiştir. İddia edilenlerin dedikodu olduğunu belirten Halil Paşa, benzer söylemlerin taşra idaresinde güçlülere yol açabileceğini ifade etmiştir.[56] Sivas Valisi Halil Paşa'nın idaresizlik ve dirayetsizliğinin yanında itikatsizliği nedeniyle ehl-i sünnete mugayir Kızılbaşlara hürmet beslediği, genellikle memurlardan oluşan kendi adamlarıyla kanuna aykırı davranışları gizlemeyi başardığı yönünde malumatı içeren Sivas eşrafından pek çok kişinin imzasını taşıyan şikayet telgrafnamesinin sadarete gönderildiğini görmekteyiz.[57] Sivas Meclis azası, nakibüleşraf, müftü ve mevaliden birkaç kişinin imzasını taşıyan bir başka telgrafname de ise Halil Paşa'nın Ermeni fesadı için herhangi bir önlem almadığı ve özellikle vilayet idaresinde mezhepsiz Kızılbaşlara yer vermesi gibi nedenlerden dolayı kendisi hakkında nefret duygularını arttırdığı üzerinde önemle durulmaktadır. [58]

II-b) Memduh Paşa Kalıntılarını Temizleme Talebi

Öte yandan, Sivas Valisi Halil Paşa Memduh Bey'in Ankara'ya vali olmasına rağmen başta Jandarma Kumandanı Hüsrev Bey olmak üzere belli kademelerde adamlarının mevcut görevlerinde kaldığını ve bunların tesviye edilmedikçe Sivas da mevcut sıkıntıların bitmeyeceğini belirtmiştir. Halil Paşa Hüsrev Bey'in özellikle son dönemde iskan olan Çerkezleri koruyup, kolladığı belirtmektedir.[59] Bunun yanında Halil Paşa Ankara Valisinin Sivas'a gönderdiği Polis Komiseri üzerinden Ermeni işini karıştırmak, kendi hissi düşüncelerinden hareketle vilayette türlü tehlikeleri doğuracak olayları tetiklediği yönünde düşüncelerini sadarete iletmiştir. [60] Kızılbaşlarla Ermenilerin ittifakına dair ortaya atılan iddiaların asılsız olduğunu belirten Halil Paşa, Memduh Paşa'nın Havza'daki vakıf suyunun gasp etmesi yönünde somut suçları varken üzerine gidilmeyip her söylediğine itibar edilmesini yadırgadığını ifade etmiştir.[61]

II-c) Ermeniler Bakışına Dair İddialar

Öte yandan "politika maddesinden" tutuklu bulunduğu Amasya mahpushanesinden kaçtıktan iki hafta sonra yakalanan Sivaslı Hamparsum'un ifadeleri de Halil Paşa'nın Sivas'a gelişiyle Ermeni fesadının arttığı, ayrıca Arnavut asıllı olması hasebiyle memuriyet genellikle Arnavut kökenlileri aldığı yönünde ağırlık kazanmaktadır.[62] Abdullah bin-i Selim imzalı bir rapor ise; Sivas Valisi Halil Paşa'nın önceleri Ermenilerin zararlı faaliyetleri karşısında dururken sonradan bilinmeyen bir nedenle Ermeni faaliyetlerini göz yumduğunu vurgulamaktadır. Valinin Müslümanları cezalandırıp Ermenileri mükafatlandığı vurgulanan raporda, Van'dan Sivas'a naklinin altından bu tür davranışlarının yattığının açık olduğu belirtilerek, Ermenilerin ise bundan cesaretlenerek zararlı faaliyetlerini arttırdıkları dile getirilmiştir. Zararlı yayın faaliyetlerinin de bu dönemde giderek arttığının altı çizilmiştir.[63] 1894 tarihinde özellikle Sivas bölgesinde Ermeni olaylarını sonlandırmak maksadıyla hazırlanan bir raporda da, Kızılbaşların "erbab-ı fesada" yardıma meyilli olmasından dolayı mevcut durum ve gelecekte bu düşüncelerinden

vazgeçmeleri için köylerinde camii, mescit ve okullar açılarak gönderilecek memurlar bu fikre hizmet etmeleri için öncelikle sağlam bir inanç akidesine sahip olanlardan gönderilmeleri istenmektedir.[64]

Sivas bölgesinde meydana gelen Ermeni olayları ile ilgili olarak Halil Paşa'dan bilgi istendiği, Gürün ve Karahisar-ı Şarki havalisindeki olaylar ve son durumları hakkında gerekli bilgileri verdiği anlaşılmaktadır.[65] Halil Paşa hakkında yapılan şikâyetler üzerine en kısa sürede bir tahkik memurunun bölgeye gönderildiği ve 31 Mayıs 1310 (M. 12 Haziran 1894) tarihli telgrafname ile Sivas valisi Halil Paşa'nın hiçbir tarafı incitmeyen bir politika izlediği ve Ermeniler hakkında gerekli tedbirleri aldığını, bazı suçluların ise hak ettikleri cezaya çarptırıldıklarını vurgulamaktadır.[66]

Ermenilere dair tutumu nedeniyle eleştirilen Halil Paşa'dan bölgedeki Ermeni nüfusu ve yapılanması hakkında rapor düzenlenmesi istendiği anlaşılmaktadır. Halil Paşa özellikle Merzifon havalisinde Amerikalı misyoner veya konsolosların Ermenilerle birlikte hareket ettiklerini ifade etmektedir. Ayrıca Ankara valisinin iddia ettiği üzere Sivas havalisinde hayli fazla silah ve cephane olduğuna dair iddiasının asılsız olduğunu bölgede okul, kilise ve konsolosluk korumalarına ait silahlar haricinde silah olmadığını altını çizmiştir.[67]

II-d) Kadiriye Dergahı Postnişininin Konuya Dair Gözlemleri

21 Mayıs 1310 tarihinde Sivas Kadiriye Dergahı Postnişi Seyfettin tarafından yazılan telgrafnamenin muhtevası ele aldığımız meselenin önemi ve konu hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmemizi sağlayacak derecede önem arz etmektedir. Zira dergahın rutin işleri için Koçgiri de bulunduğunu ifade eden Seyfettin Bey, vilayette vali hakkında bazı kişilerce şikayet telgrafları, mektuplarının yazıldığını işittiğini belirtmektedir. Bunlardan Şeyh Ahmed Efendinin vilayet dahilinde ayaşlığı ile bilinen bir sima olduğu hatta iki hafta önce tekkesinde birkaç yüz Müslim ve Ermeniye rakı içirdiğinin herkesçe bilindiğini vurgulamaktadır. Yine Sacılı Efendi olarak bilinen kişinin de beraberindeki adamlarıyla birlikte kanuna aykırı davranan, halka çeşitli ezalar eden bir kişi olduğu hatta bu zat hakkında Dahiliye Nazırı Rıfat, Erzurum ve Diyarbakır valilerinden de malumat alınabileceğinin altını çizmektedir. Hal böyle iken vilayete geldiği andan itibaren padişahın emirlerin ifa etmeye çalışan, pek çok aykırılığı önleyip, saadetli bir ortam yaratmış vali Halil Paşa hakkında bu tür suçlamaların farklı maksatlar taşıdığı bilinmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. [68] Halil Paşa hakkındaki şikayetler neticesinde Şura-yı Devlet azalarından Abdullah Bey'in yirmi beş bin kuruş verilerek tahkikatla görevlendirildiği anlaşılmaktadır.[69] Halil Paşa hakkında şikayetin Sivaslı Şeyh Ahmet Efendi'ye ait olduğu ve valinin şeyhin ödemekle hükümlü vergileri tahsisi yönündeki ısrarı ile metodundan kaynaklı rahatsızlıktan oluştuğu belirlenmiş olup, söz konusu verginin uygun yollarla tahsilinin gerektiği belirtilmiştir.[70] Sivas Valisi Halil Paşa 14 Mayıs 1310 (M. 26 Mayıs 1894) tarihli telgrafnamesiyle Sivas ve havalisinde bir Ermeni fesadının oluşup yayılmasında ve bu durumun karşısında duran idarecileri şikayet ederek görevlerine son verilmesine vesile olan ve kendilerini din-i islamin koruyucuları olarak adlandıran şahısların bulunduğunu ve bunların en başında kendisi hakkındaki telgrafta da imzası bulunan sahtekarlığı tüm Sivas'ça malum Şeyh Ahmet olduğu yönünde malumat vermiştir.[71]

C- İmparatorluğun Meseleye Bakışı

Dönem itibariyle İmparatorluğun gerek Ankara ve gerekse de Sivas'a gönderdiği teftiş heyetlerinde maarif memurlarının da yer almasından hareketle taşrada eğitim faaliyetlerinin önemsendiği anlaşılmaktadır. Her iki bölgedeki eğitim şartları, gayr-i müslim okulları, tedris kaideleri, programlar, nizamnameye uygunluk, ders kitapları, muallim veya memurların durumları, genel ihtiyaçlar, belirlenen yeni esaslara dikkat edilip edilmediği vb. birçok konu başlığını içeren bir raporlar hazırlanmıştır. Bu durum aynı zamanda İmparatorluğun giderek artan yabancı okulların denetimi elinden bırakmak niyetinde olmadığını ortaya koymaktadır.[72]

Ankara ve Sivas Vilayetlerine ayrı ayrı ve bazen de gizlice teftiş heyetlerinin harcırahlarının ödenerek gönderildiği ve gerekli bilgilerin hassasiyetle tertip edilerek en kısa sürede haber verilmesi istenmiştir. Fakat söz konusu dönemin kendine has çıkmazları ve İmparatorluk idaresindeki kalıplaşmış kimi uygulamalar gelen raporların tetkiki veya alınması gereken önlemler gibi birçok merakı cezbeden konuya temas edecek derecede kararlar alınmasını maalesef engellemiş gözükmektedir. Zira her iki Vali ki özellikle Memduh Paşa'nın Havza Vakıf Suyu Olayı malum olduğu üzere suçlu bulunmasına, ve kendi bölgelerinde kimi usulsüzlükler yaptıkları ve belki de en ağır olan bazı toplumsal, dinsel gruplar üzerinden politik söylemler ifade etmelerine ve bu yöndeki hareket ve söylemlerin raporlarda yer almasına rağmen cezalandırılmadıkları, ve yine Memduh Paşa örneğinde de görüldüğü üzere belki de olabilecek en güzel şekilde mükafatlandırılmışlardır.

D- MESELENİN YOLA YANSIMASI
Kızılbaşlar

Hazret-i Şâh'ın âvâzı
Turna derler bir kuşadır
Asâsı Nil deryasında,
Hırkası bir derviştir[73]

Dönem itibariyle ele aldığımız bu olayın bölgedeki Kızılbaş taifesi üzerinde herhangi bir etkisi olmuş mudur. Olmuşsa ne yönde olmuştur. Veya tüm bu yaşananlar gerçekte var olan Kızılbaş taifesinin yaşam ve inançsal değerlerinin kimi kişi ve idareciler üzerinden İmparatorluk merkez ricalince algılanan kurgusal düşüncelerin mi ürünüydü.? Bu karmaşayı biraz olsun hafifletmek adına söz konusu dönemde kaleme alınmış olan ve Kızılbaşların yaşam ile inançlarını esas alan bazı rapor, düşünce ve başka bir çok belgelerin ehemmiyeti büyüktür. Çalışmamızın bu bölümünde bu tür belgelerden örnekler verilerek ele aldığımız meselenin hem kurgusal altyapısı ve hem de mevcut konumu ortaya konulmaya çalışılacaktır. Yani daha net bir ifadeyle dönem itibariyle Ankara veya Sivas kırsalları, merkez yerleşkelerindeki herhangi bir insan başta olmak üzere, her iki bölgedeki idareci, memurlar ve nihayet İmparatorluk ricali için "Kızılbaş" kelimesi neyi ifade etmekte, ya da nasıl ifade edilmektedir. Bu temel sorunun konuyu derinlemesine özümsememize yardımcı olacağı gibi çalışmamızın sonuçları açısından da hayli önemli veriler sağlayacağı kanısındayız.

Bu noktada ilk olarak 1311 (M. 1895/1896) tarihli bir belgeyi ele almamız gerekmektedir. Yozgat sancağı köy ve nahiyelerinde pek çok Kızılbaş nüfusun bulunduğunu ifade eden söz konusu belgede ilk olarak Kızılbaşların ehl-i sünnete her fırsatta ihanet etmeyi düşündükleri ve bunu da büyük bir başarı olarak gördükleri

ifade edilmektedir. İslam hakkında "yezid" tabiri kullandıklarını, evlerini ehl-i sünneten biri misafir olarak gittiğinde tavuğu boğup murdar ederek pişirdikleri veya pişirdikten sonra tükürmekten geri durmadıkları yönünde hareketler sergiledikleri belirtilmektedir. Söz konusu belge Kızılbaşlarla Ermenileri meşrep ve efkâr olduklarını ileri sürer. Bazı dini ibadetlerinin benzerliğinin ardından Kızılbaşların Allahın Hz. Ali sıfatıyla dünyaya tecelli ettiğini, Ermenilerle aralarında soğan zarı kadar bir farklılığın olduğuna inandıkları, bu nedenle kendilerini Ermeni dahi sayılacaklarını belirttiklerini ifade etmektedir. Abdest, namaz, oruç'a inanmayan Kızılbaşların evlerine misafir olan Ermenilere hürmette kusur etmedikleri yönünde bilgileri aktardıktan sonra bazı tarihi dayanakları hakkında malumat vermektedir. Zira On iki fırkasının olduğunu ancak Yozgat'ta bunlardan Hubyarlı, Harbendelü ve Erdebillü[74] olmak üzere üç kolunun bulunduğunu ifade etmektedir. Hubyarların ezelden beri Sivas'ta bulunan Hubyar Tekkesi havalisinde ve Zile dolaylarında yaşadıklarını; Harbendelü Cemaatinin ise Hacı Bektaş Veli Hazretlerinin kan evladı olduğuna inandıkları Cemal Efendiye bağlı bulunurlar. Harbendelülerin bu nedenle Dedelerden ziyade Hacı Bektaş'tan gelen Dervişlere itibar ettiğine vurgu yapılmıştır. Son olarak Erdebillülerin değişik bölgelerde ikamet ettikleri ve onların ise Dedelere daha fazla itibar ettikleri belirtilmektedir. Kızılbaşların Cem ayınının Kanûn-ı Evvel'in onundan itibaren Mart'ın dokuzuna kadar olan zaman diliminde gerçekleştirildiği, ayının kadınlı erkekli olduğu cemlerde içkilerin içildiği, sarhoş şekilde sabahlara kadar dans ettiklerini ve bu halin pek çok fenalığa yol açmasını kaçınılmaz kıldığının altı çizilmiştir. Söz konusu belge ehl-i sünnetten bir kişinin yanlışlıkla cem ayınının yapıldığı yere gitmesi durumunda "Tekkeye kurban geldi" diyerek derhal idam ettikleri şeklindeki malumatla son bulmaktadır.[75] Bu alıntılar bizleri XVI. yüzyıla götürmektedir. Zira III. Murat imzalı 1583 tarihli bir ferman Amasya ve havalisindeki Kızılbaşların cezalandırılması muhtevasını taşımaktadır. Söz konusu ferman "dinden sapmış Kızılbaş topluluğunun kimi gecelerde toplanarak Cem yaptıkları, bu cemler sırasında Sünni Müslümanlara Yezid Geldi diyerek hakarete buldukları, ayrıca geceleri gizlice yaptıkları bu toplantılarda avratların kızların meclise getirip birbirlerinin avratlarına ve kızlarına tasarruf edip işaret yaptıkları, salat ve savm bilmedikleri, çocuklarına Ebubekir, Ömer, Osman isimleri takmadıkları, içlerinde olan bazı kimselere Celal Halife, Resul Halife gibi lakaplar takarak sözde din uğruna cem ve cemaat yaptıkları bilinmektedir." şeklinde malumat verilmektedir.[76]

Memduh Paşa'nın Sivas'a tayininden sonra zirai, ticari alanlarda pek önemli işler gerçekleştirdiğine dair malumat veren 17 Teşrîn-i Sani 1308 (M. 29 Kasım 1892) tarihli belge; Memduh Paşa'nın mezhebi pak Hanefî mezhebine mensup yüz binden fazla nüfusu bulunan Sivas'ta bu mezhebin dışında yer alan Kızılbaş köylerine öğretmenler göndererek eğitim yoluyla doğru yolu bulmalarının istendiğine dair çalışmaları olduğunun altı çizilmiştir. Din-i şer-i şerife aykırı bir hareketi bulunmayan Memduh Paşa'nın söz konusu Kızılbaş köylerine camii, mescit inşa ettirmekteki dirayetinin takdire şayan olduğunu da altı çizilmiştir.[77]

27 Mayıs 1307 tarihli telgrafnamesinde Tokat havalisinde pek çok Kızılbaş nüfusun olduğu ve bunların doğru yolu bulmaları için köylerine vaiz ve nasihat veren kişilerin gönderilmesinin doğru olacağı belirtilmektedir. Bölgede Kızılbaş nüfusu hakkında

tafsilatlı bilgiler veren mutasarrıf; Kızılbaş köylerine imamların gönderilmesi ve rüştiye mekteplerinin açılmasıyla bu konuda çok büyük başarılar elde edebileceğine inanmaktadır. Ayrıca buralardaki okullarda din-i İslam hakkında uygun görülen risalelerin de okunmasını sağlayarak Kızılbaşların tuttıkları yoldan dönemlerinin sağlanabileceği belirtilmektedir.[78]

Çoğunlukla merkezden uzak mahallerde bağımsız bir yaşam süren Kızılbaşların, ocak zade dedelerine bağlı bir tarikat yapılanması içinde oluşmuştur. Bu yapılanmanın esasını ise Ocak zade Dedelerin Hz. Fatıma yoluyla Hz. Peygamber'in soyuna bağlanmaları oluşturmaktadır.[79] Memduh Paşa tarafından kalem alınan tahriratta da Kızılbaş inanç ve akidelerine dair önemli bilgiler bulunmaktadır. Öncelikle Sivas vilayetinde pek çok köy halkının Kızılbaş olduğunun vurgulanan tahrirat, bölgedeki Kızılbaşların genellikle cenette bulunan ve dallarının tüm cenneti kaplayan Tuba ağacından olduğuna inanılan kuru bir değneğe perestiş ettikleri, onu yeşil bir beze dolayıp yılda iki kere ziyaret maksadıyla yüksek bir şevkle gördükleri dile getirilmektedir. Kızılbaşlara dair bu inançsal öğelerin yanında ayrıca gaza ile bu uğurda şehit olmayı batıl olarak gördükleri, ölümü ise bu dünya için nafil bir düşünce olduğuna inandıklarına dair bilgilere yer verilmektedir.[80]

SONUÇ

Ünlü İngiliz Tarihçi Edward Hallett Carr, tarihi bu gün ile geçmiş arasında sürüp giden bitmez bir diyalog” olarak tanımlar.[81] Bu çalışmamızda aslında bizler de çok önemli bir konuda, geçmişle günümüz arasında bir diyalog kurmaya çalıştık. Çalışmamızın ana karakterlerini bir yargıç edasıyla ele almaktan çok bir tarihçi kimliğiyle olup biteni aktarmayı düstur edindik. En doğru hakemin tarih olduğu inancıyla kurmuş olduğumuz diyalog boyunca, duyunca hayret ettiğimiz, keşke şöyle olsaydı, olmasaydı şeklinde fikir beyan ettiğimiz birçok anekdotla karşılaştık. Ve sonra ince bir ayrıntıyı fark ettik. Bazı söylemler bize ne kadar da tanıdık geliyordu. Bizleri sanki dünü değil de bu günü yaşıyormuşçasına bir zaman karmaşasının içine sürüklemekteydi. Bu nedenle çok kez yaşanan olaylar, kişiler ve söylemler merkezinde dünle bu günü ayırt etmekte zorlandık. Oysa kişilerin değişmemesi imkansızdı. Olaylar ve söylemler ise pekala tekerrür edebilirdi. Fakat bizi esas düşündüren gerçek, yaklaşık bir buçuk asır önceki söylem ve olaylar ile kişiler kategorisine günümüzde hala konulabilir malzemenin bulunabilmesidir. Ve burada aklımız şöyle bir soru gelmektedir? Acaba benzeri diyaloglar daha önce hiç kurulmadı mı? Bu sorunun cevabı evet ise neticesi ne idi? Yok hayır cevabını verir isek bu mesele bir tabu olarak mevcut bilindik söylemler üzerinden ısıtılıp ısıtılıp öne mi sürülmekteydi? Açıkçası olası her iki cevapta pek de mantıklı görünmüyor. Zira pek çok farklı bakış açılarıyla meselenin ele alındığı malum ve yine birçok diyalogunda kurulduğu aşikar. O halde sıkıntı nerede? Acaba toplum olarak tarihi, kültürel ve dinsel yönleri olan bir zenginliğimize dair asılsız söylemler seçmemizde ve bunu devam ettirmemizdeki maksat ne idi? Bu deveran söylemlerin real olmalarından mı yoksa kurulan diyalogların sığılığında mı kaynaklanmaktaydı? En azından ele aldığımız mesele dahilinde bu soruya kurulan diyalogların sığılığı cevabını vermemiz kaçınılmazdır. O halde en azından bundan sonra, muhtevasında bizleri bilindik asılsız söylemler ile hayrete düşüren hayali verilerden çok tarihin derinliklerinde her şeye rağmen yol almayı başarmış, kendine has bir söylem, kaynak,

gerçeklik kazanmış olan Yol'la ilgili daha derin ve sağlam diyalogların kurulması temennilerimizi tüm bu yol'a gönül verenler adına paylaşmaktan başka yapacak başka bir şey de yoktur.

KAYNAKÇA

A - ARŞİV KAYNAKLARI

BOA. Y. A. HUS.

308/90, T. 1312/Ra./10; 259/50, T. 1309/L./08; 307/96, T. 1312/S./27; 308/107, T. 1312/Ra./11; 308/90, T. 1312/Ra./10; 298/89, T. 1311/Za./29; 259/50, T. 1309/L./08; 462/44, T. 1321/N./08.

BOA. DH. MKT.

251/15, T. 1311/Z./20; 247/34, T. 1311/Z./06; 2050/137, T. 1310/B./22; 2052/69, T. 1310/B./29; 251/15, T. 1310/Mayıs/21; 2064/56, T. 1311/Ca./21.

BOA. BEO.

420/31464, T. 1311/Z./13; 3/203, T. 1309/L./15; 2242/168092, T. 1321/L./10.

BOA. Y. PRK.

31/83, T. -; 30/54, T. 1312/Ra./06.

BOA. Y. PRK. EŞA,

49/103, T. 1324/Z./29; 49/103, T. 1324

BOA. Y. PRK. UM.

30/85, T. 1312/R./10; 29/92, 1311/Za./12; 27/21, T. 1310/Za./08; 29/58, T. 1310/Mart/20; 30/85, T. ; 30/57, T. 1312/Ra./09; 29/35, T. 1311/Ş./07; 29/77, T. 1311/L./16; 29/40, T. 1311/Ş./19; 28/77, T. 1311/L./16.

BOA. Y. MTV.

130/122, T. 1313/Ca./11; 38/36, T. 1306/Ş./22; 73/108, T. 1310/C./14; 53/108, T. 27/Mayıs/1307; 53/108, T.-; 53/108, T. 1307/Temmuz/20; 131/109, T. 1313/Ca./23.

BOA. Y. PRK. BŞK.

36/67, T. 1311/Z./08; 25/47, T. 1309/Ş./04; 28/99, T. 1310/C./08; 41/14, T. 1312/L./28.

BOA. A. MKT. MHM.

733/10, T. 1309/Mart/03; 502/52, T. 1309/Ca./18.

BOA. İ. HUS.

25/34, T. 1311/Z./03; 24/107, T. 1311/Za./11; 37/61, T. 1312/Za./19.

BOA. Y. A. RES.

70/41, T. 1311/Z./20.

BOA. Y. PRK. ASK.

79/34, T. 1309/B./10.

BOA. Y. EE.

35/52, T. 1307/K. Sani/27.

BOA. İ.DH.

1181/92366-02, T. -; 1268/99729-02, T. 1307/Şubat/26; 1310/10-01, T. 1309/Kanûn-ı Evvel/01.

BOA. Y. PRK. AZJ.

21/59, T. 1309/Ş./20; 28/84, T. 1311/Z./03.

BOA. Y. PRK. DH.

14/27, T. 1325/Za./02.

BOA. DH. SAİD.

Defter No: 26, s. 251-252; Defter No: 1, s. 84, 85.

BOA. MHM.

Defter No: XXXIII, T. 985, s. 413.

BOA. Ş.D.

1877/52, T. 14/L./1314.

BOA. Y. PRK.A.

7/29, T. 29/Ca./1309.

B - SALNAMELER

Ankara Vilayet Gazetesi, Nr.1019 (1895).

Salname-i Vilayet-i Sivas, 1308 (1890).

C - ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLERİ

AKSÜT Hamza, Aleviler, Türkiye-İran-Irak-Suriye-Bulgaristan, Yurt Yayınları, Ankara 2012.

BEHAR Büşra Ersanlı, İktidar ve Tarih, Türkiye’de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937), Afa Yayınları, İstanbul, 1996.

BERKES Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, VI. Baskı, İstanbul Mart 2004.

ÇETİNKAYA Nihat, Kızılbaş Türkler (Tarihi Oluşumu ve Gelişimi), Kum Saati Yayınları, İstanbul 2004.

ÇULCU Murat, Spekülatif Marjial Tarih Tezleri, E Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, Aralık 2009.

DUVERGER Maurice, Siyasal Rejimler, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 1986.

EYİCE Semavi, , Ankara’nın Eski Bir Resmi, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1972.

GÜRSOY Şahin - Kılıç Recep, Türkiye Aleviliği, Sosyo-kültürel Dinsel Yapı Çözümlemesi, Nobel Yayınları, Ankara 2009.

KHOURY Dina Rızık, Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul 1540-1834, Çev. Ülkü Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

MELİKOFF Irena, Uyur idik Uyardılar Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları, Çev. Turan Alptekin, Demos Yayınları, İstanbul, 2009.

----- Kırklar’ın Cemi’nde, Çev. Turan Alptekin, Demos Yay., İstanbul, 2007.

ORTAYLI İlber, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, Cedit Neşriyat, Ankara, 2007, s.495.

PAKALIN Mehmed Zeki, Sicil-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi, Haz. M. Keskin, G. Alan, Ş. Batmaz, E. Güldüoğlu, C. Kartın; C. XII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

-----, Sicil-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi, Haz. Ayhan Afşin Ünal, C. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

SARAÇ Necdet, Alevilerin Siyasal Tarihi, C. I (1300-1971), Cem Yayınları, İstanbul, 2011.

SIRMA İhsan Süreyya, Tanzimatın Götürdükleri, Beyan Yayınları, İstanbul, Mart 1995.

SÜMER Faruk, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

D - MAKALELER

- ADORJAN İmre, "Mum Söndürme" İftirasının Kökeni ve Tarihsel Süreçte Gelişimiyle İlgili Bir Değerlendirme". Alevilik, Hazr. İsmail Engin-Havva Engin, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004
- ASLANTAŞ Salim, Bir Osmanlı Bürokratı: Mehmed Memduh Paşa, Kök Araştırmaları, III/I, Bahar 2001, ss.185-202.
- DÖĞÜŞ Selahattin, Osmanlılar Döneminde Sivas'ta Türkmen İsyancıları (Klasik Çağ), Osmanlı Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007), C. I, Sivas 2007, s. 85-111.
- GEORGEON François, "Son Canlanış", Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, C. II, Yönt. Robert Mantran, Çev. Server Tanilli, Cem Yayınları, İstanbul 1995.
- KIRMIZI Abdülhamit, "Abdülhamid'in Vilayetleri ve Valileri", Devr-i Hamid, Sultan II. Abdülhamid, Haz. M. M. Hülagü, Ş. Batmaz, G. Alan, C. I, Kayseri 2011, ss.11-33.
- KIRMIZI Abdülhamit, "Siyakat Tezayüd Etmekte: Memduh Bey'in Sivas Valiliğinde Ermeni Politikası (1889-1892), Osmanlı Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007), C. I, Sivas 2007.
- KURŞUN Zekeriya, "Mehmed Memduh Paşa (1839-1925), Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, C. XXVIII, Ankara 2003, ss. 495-497.
- MERCAN Mehmet, "Sivas Vilayeti'nin Teşkili ve İdari Yapısı (1867-1920)", Osmanlı Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007), C. I, Sivas 2007, s. 549-558.
- ORTAYLI İlber, "Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi", OTAM, Ankara Üniveitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S. VI, Ankara 1995, ss.281-287.
- ÖZBEK Nadir, "Abdülhamid Rejimi, Vargi Tahsildarlığı ve Siyaset 1876-1908" , Devr-i Hamid, Sultan II. Abdülhamid, Haz. M. M. Hülagü, Ş. Batmaz, G. Alan, C. IV, Kayseri 2011, 23-52.
- ŞERİFOĞLU Ömer Faruk, Mehmed Memduh Paşa (İstanbul 1839-8 Nisan 1925), Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, Yay. Yönt. Ekrem Çakıroğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, ss.150,151.
- ŞİMŞİR Bilal N., "Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilayeti", Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri (24-26 Nisan 1985), Emek Matbaası, Sivas 1986, s. 77-101.
- Türk Ansiklopedisi, C. XXIII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1976, s.470.
- Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi, C. VI, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara 2006.
- Türk Meşhurları Ansiklopedisi, Yazan: İbrahim Alaettin Gövsa, Yedigün Neşriyat, s. 252.
- YARDIMCI Mehmet, "Osmanlı Döneminde Olumsuz Davranışlara Karşı Sivashlı Aşıkaların Başkaldırıları ve Yergi Şiirleri", Osmanlı Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007), C. II, Sivas 2007, s. 241-252.
- E - İNTERNET
- <http://www.tarihbilinci.com>, (Erişim Tarihi: 26.07.2013).
- <http://www.sonsayfa.com>, (Erişim Tarihi: 05/06/2013).
- <http://www.ttk.gov.tr>. (Erişim Tarihi: 04/10/2013)

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİNİN TERTİPLEDİĞİ "BİRİNCİ ULUSLARARASI
ALEVİLİK SEMPOZYUMUNDA SUNULAN BİLDİRİ METNİDİR."

- [1] İhsan Süreyya Sırma, Tanzimatın Götürdükleri, Beyan Yayınları, İstanbul, Mart 1995, s. 21.
- [2] Dına Rızk Khoury, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul 1540-1834, Çev. Ülkü Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.7.
- [3] Maurice Duverger, Siyasal Rejimler, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 1986, s. 8.
- [4] N. Berkes, a.g.e. 346.
- [5] Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, VI. Baskı, İstanbul Mart 2004, s. 343, 344.
- [6] İlber Ortaylı, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, Cedit Neşriyat, Ankara, 2007, s.495
- [7] Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde taşra idaresinde vali olarak görev yapmış olanların genellikle Dahiliye Nazırı olarak atandıkları görülmektedir. Bu nedenle görev yapmış oldukları bölgelerdeki kimi uygulama veya düşüncelerine dair kararların izlerine nazırlık yaptıkları dönemde rastlamamız mümkün olabilmektedir. Çalışmamızın ana karakterleri arasında yer alan Memduh Paşa'nın nazırlığında Sivas Valiliği sırasında edindiği düşünsel öğelerin izlerine rastlanılmaktadır., Abdülhamit Kırmızı, "Siyakat Tezayüd Etmekte: Memduh Bey'in Sivas Valiliğinde Ermeni Politikası (1889-1892), Osmanlı Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007), C. I, Sivas 2007, s. 361.
- [8] A. Kırmızı, a.g.m., s.22,23
- [9] François Georgeon, "Son Canlanış", Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,C. II, Yönt. Robert Mantran, Çev. Server Tanilli, Cem Yayınları, İstanbul 1995, s.158. Dinsel nüfuzun tesiri hakkında Bkz. Büşra Ersanlı Behar, İktidar ve Tarih, Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937), Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 52.
- [10] Mehmet Mercan, "Sivas Vilayeti'nin Teşkili ve İdari Yapısı (1867-1920)", Osmanlı Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007), C. I, Sivas 2007, s. 549-558.
- [11] Selahattin Döğüş, Osmanlılar Döneminde Sivas'ta Türkmen İsyanları (Klasik Çağ), Osmanlı Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007), C. I, Sivas 2007, s. 85-111; Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- [12] Nadir Özbek, "Abdülhamid Rejimi, Vargi Tahsildarlığı ve Siyaset 1876-1908" , Devr-i Hamid, Sultan II. Abdülhamid, Haz. M. M. Hülagü, Ş. Batmaz, G. Alan, C. IV, Kayseri 2011, s.25.
- [13] Mehmet Yardımcı, "Osmanlı Döneminde Olumsuz Davranışlara Karşı Sivastlı Aşıkların Başkaldırıları ve Yergi Şiirleri", Osmanlı Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007), C. II, Sivas 2007, s. 241-252.
- [14] "... akaid-i sahîha-i dinîyyenin muhafaza-i selâmeti elzem bulunduğundan devamı kat'iiyyen gayr-i caîz olan bu hale karşı tedâbir-i lazimenin sür'atle ittihâzı ve Kızılbaşların izlâl eyledikleri ahâli-i islamiyyeye akâid-i diniyyeyi telkin edecek ulemânın indel'icab lazım gelen kuraya i'zâmıyla...", BOA. BEO. 2242/168092, T.

1321/L./10.

[15] "...bilhassa hatt-ı Irakiyye'de Şiilerin günden güne daîre-i nüfuzları tevsî' etmekde oldukları mutavatiren mervî olub mezheb-i Şiinin oralarda tevessü' ve intişarından ise...", BOA. Y. A. HUS. 462/44, T. 1321/N./08.

[16] Kızılbaş, Kızılbaşlılık ifadeleri için Bkz. Irena Melikoff, Uyur idik Uyardılar Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları, Çev. Turan Alptekin, Demos Yayınları, İstanbul, 2009, s. 51-70; Nihat Çetinkaya, Kızılbaş Türkler (Tarihi Oluşumu ve Gelişimi), Kum Saati Yayınları, İstanbul 2004, s.415-424.

[17] Asimilasyon politikalarının İttihat ve Terakki partisi döneminde de farklı metotlarla devam ettiği anlaşılmaktadır., Necdet Saraç, Alevilerin Siyasal Tarihi, C. I (1300-1971), Cem Yayınları, İstanbul, 2011, s. 125, 141.

[18] 985 tarihli Mühimme defterindeki bir kayıt İmparatorluk merkez idaresinin Kızılbaşlığa dair bakışı hakkında önemli bilgiler içermektedir. Söz konusu kayıt Rum Beylerbeyinin Kızılbaşların ancak topyekun telef edilmeleriyle üstesinden gelinebilecek bir mesele olduğu yönündeki düşüncesine verilmiş bir cevap olma özelliği taşımaktadır. Zira topyekun telef edilmelerindense ev-barkları ile ilişkileri kopararak refakatçiler eşliğinde Kıbrıs'a sürülmelerinin doğru olacağı yönündedir., BOA. MHM., Defter No: XXXIII, T. 985, s. 413; 1574 tarihli II. Selim ve 1583 tarihli III. Murad imzalı bir başka fermanlarda Amasya'daki Kızılbaşların cezalandırılmaları konu edinmektedir. Bkz. İmre Adorjan, "Mum Söndürme" İftirasının Kökeni ve Tarihsel Süreçte Gelişimiyle İlgili Bir Değerlendirme",.

Alevilik, Hazr. İsmail Engin-Havva Engin, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004. s.132,133

[19] Zira giderek şahsen Hacı Bektaş'a değil de Bektaşi mensuplarına dair sert eleştiriler artmaya başlamıştır. Bektaşilerin "şer-i şerife şirk koştukları ve sayılarının giderek çoğaldıklarına dair söylemler yayılmaya başlanmıştır. İmparatorluk merkez idaresi ise bunların beş vakit namazı cemaatle birlikte kılıp, kılmadıklarının belirlenmesi gayretine düşmüştür., İlber Ortaylı, "Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi", OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S. VI, Ankara 1995, s. 282, 283.

[20] B. N. Şimşir, a.g.m., s. 90.

[21] Bilal N. Şimşir, "Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilayeti", Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri (24-26 Nisan 1985), Emek Matbaası, Sivas 1986, s. 84-87

[22] Abdülhamit Kırmızı, "Abdülhamid'in Vilayetleri ve Valileri", Devr-i Hamid, Sultan II. Abdülhamid, Haz. M. M. Hülagü, Ş. Batmaz, G. Alan, C. I, Kayseri 2011, s. 18.

[23] BOA. DH. SAİD. (Sicil-i Ahval Defteri), Defter No: 26, s. 251-252; BOA. Y. PRK.A., 7/29, T. 29/Ca./1309., BOA. Ş.D., 1877/52, T. 14/L./1314.; Mehmed Zeki Pakalın, Sicil-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi, Haz. Ayhan Afşin Ünal, C. VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, ss. 11-13; BOA. Y. PRK. BŞK. 41/14, T. 1312/L./28.

[24] BOA. DH. SAİD (Sicil-i Ahval Defteri), Defter No: 1, s. 84, 85; Salim Aslantaş, Bir Osmanlı Bürokrati:Mehmed Memduh Paşa, Kök Araştırmaları, III/I, Bahar 2001, ss.185-202; Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi, C. VI, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı,

Ankara 2006, s. 298; Zekeriya Kurşun, "Mehmed Memduh Paşa (1839-1925), Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, C. XXVIII, Ankara 2003, ss. 495-497; Ömer Faruk Şerifoğlu, Mehmed Memduh Paşa (İstanbul 1839-8 Nisan 1925), Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, Yay. Yönt. Ekrem Çakıroğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, ss.150,151. Türk Meşhurları Ansiklopedisi, Yazan: İbrahim Alaettin Gövsa, Yedigün Neşriyat, s. 252; Türk Ansiklopedisi, C. XXIII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1976, s.470; Salname-i Vilayet-i Sivas, 1308 (1890), <http://www.tarihbilinci.com>, (Erişim Tarihi: 26/07/2013); Mehmed Zeki Pakalın, Sicil-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi, Haz. M. Keskin, G. Alan, Ş. Batmaz, E. Güldüoğlu, C. Kartın; C. XII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, ss. 33-37.

[25] Memduh Paşa'nın Sakız Adasında sürgünde iken söylediği beyt.

[26] A. Kırmızı, Siyakat Tezayüd Etmekte:..., s.369,370; Memduh Paşa'nın Ermeniler ilgili tespitlerini içeren değişik tarih ve birimlere yazılmış pek çok telgrafları, raporları bulunmaktadır. BOA. Y. PRK. UM., 29/58, T. 1310/Mart/20.

[27] A. Kırmızı, Siyakat Tezayüd Etmekte:..., s.369.

[28] BOA. Y.MTV.53/108, T. 1307/Temmuz/20.

[29]"Geçen Martın yirmi ikinci günü Merzifonda Baş Camii-i Şerifinin dış duvarına ... Türkçe elde edilen bir varaka Ermeni fesâd komitesinin efkâr-ı muzırrasına yardım etmek üzere Kızılbaşlardan asker tertip..." BOA. DH. MKT. 247/34, T. 1311/Z./06.

[30] "... kaza-i mezbûrun İslam Nüfusu 19.910 nefer olub...", BOA. Y. PRK. UM., 29/35, T. 1311/Ş./07; "... Merzifon Kazasının nüfus mevcudesi zükûr ve inâs olmak üzere 19.072 İslam ve 4.790 Ermeni ve 626 Ermeni Protestanı ve 275 Ermeni Katoliği, 535 Ermeni Kıptisi ile 255 nefer Rum olarak mecmuu 25. 555 neferden ibârettir...", BOA. Y. PRK. UM., 29/35, T. 1311/Ş./07.

[31] BOA. Y. PRK. UM., 30/85, T.

[32] BOA. Y. PRK. UM., 29/77, T. 1311/L./16.

[33] BOA. Y. PRK. UM. 29/40, T. 1311/Ş./19; Ayrıca Konya Mektupçusu Abdullah Bey'in de bu listeye eklendiği gömülemektedir., BOA. Y. MTV. 38/36, T. 1306/Ş./22.

[34] BOA. Y. MTV. 38/86, T. 1306/S./22.

[35] "...eimme-i kura fevc fevc lira ve kaza merkezlerine celb ile kendilerini usul-i cedide göstermiş olmasıyla etfal-ı saye-i cenab-ı tacdârîde inşaallahü teâla hüsn-i terbiye ile bil'ahere tahsil-i ilm ve kemâl eyleyecekleri ve bablarının taşımakda oldukları itikâdı terk edecekleri der-kâr ise de otuz kırk sinini geçmiş ve zulmet ve dalâlet ile gözleri kararmış olanlar...", BOA. Y.MTV.53/108, T. 1307/Temmuz/20.

[36] BOA. Y. MTV. 131/109, T. 1313/Ca./23.

[37] BOA. Y. PRK. EŞA. 49/103, T. 1324

[38] BOA. Y. PRK. UM. 30/57, T. 1312/Ra./09; BOA. Y. A. HUS. 308/107, T. 1312/Ra./11, (EK. İMG_8509 – 1. klasör)

[39] "...müşarün-ileyhin komiser-i mumailyhe olan telgrafnamesinde postayı uranların içinde Kızılbaşlardan bir şahıs dahi mevcut bulunduğu haber vermiş ... ve ikinci telgrafnamesinde dahi Ermenilerle Kızılbaşların ittifakları zaten bulunduğu mebni bu cihetin meydana ihracına fevkaledde gayret edilmesi... komisere bu yolla talimat vermek Ermeni işi içinde mutlaka bir Kızılbaş meselesini de katmak için

adeta yalandan bir şey uydur demek olduğu aşıkardır...”, BOA. Y. PRK. 30/54, T. 1312/Ra./06.

[40] BOA. Y. PRK. DH. 14/27, T. 1325/Za./02.

[41] BOA. BEO. 3/203, T. 1309/L./15; BOA. İ.DH. 1181/92366-02, T. 1306/Mayıs/28; Hatta görev süresi boyunca maaş, yolluk vs. ödeneklerine dair tafsilatlı bilgilerin de tutulduğu anlaşılmaktadır. BOA. DH. MKT. 2052/69, T. 1310/B./29; BOA. A. MKT. MHM. 502/52, T. 1309/Ca./18.

[42] BOA. İ. HUS. 37/61, T. 1312/Za./19.

[43] BOA. Y. A. HUS. 259/50, T. 1309/L./08; BOA. Y. MTV. 73/108, T. 1310/C./14; BOA. Y. EE., 35/52, T. 1307/K. Sani/27.

[44] BOA. Y. A. HUS. 259/50, T. 1309/L./08.

[45] BOA. İ. DH. 1268/99729-02, T. 1307/Şubat/26; BOA. Y. PRK. BŞK. 25/47, T. 1309/Ş./04.

[46] BOA. İ. DH. 1310/10-01, T. 1309/Kanûn-ı Evvel/01.

[47] Rapor'da bir Ermeninin Gürçü elbisesii giyerek Eyrek Köyünde Manoko'nun çiftliğini basıp kızını kaçırmasına göz yumduğu veya gerekli tedbirleri almadığı konusu da ayrıca yer almaktadır. BOA. Y. PRK. BŞK. 25/47, T. 1309/Ş./04; BOA. Y. PRK. ASK., 79/34, T. 1309/B./10; BOA. Y. EE., 35/52, T. 1307/K. Sani/27.

[48] BOA. Y. PRK. AZJ., 21/59, T. 1309/Ş./20.

[49] BOA. Y. PRK. AZJ. 28/84, T. 1311/Z./03.

[50] BOA. DH. MKT., 2050/137, T. 1310/B./22.

[51] BOA. Y. PRK. BŞK., 28/99, T. 1310/C./08.

[52] "...Sivas Vilayeti dahîlinde eğerçi yüz binden ziyade Ermeni var ise İslam altı yüz elli bin nüfusdan efzûn olduğu münâsebetiyle Ermeniler İslam'dan her bâr çekinirler lakîn bu iki taifenin arasında nefret ve adâvet ilkâ etmeksizin idâre-i maslâhata bakmak ehem ve elzem olduğundan oralarda ehl-i İslama gayet dindar ve musalli bulunmalarıyla Bektaşilik ihdas ederek ve şu batıl yolu tevsia hükümet kuvvetiyle ikdâm ve Bektaşi Şeyhinin ism-i ünvanını Müslümanlara karşı "Müslüm – Penah" bildirerek cemiyetler teşkiline ...", BOA. Y. PRK. UM. 30/85, T. 1312/R./10.

[53] BOA. Y. PRK. UM., 27/21, T. 1310/Za./08.

[54] BOA. İ. HUS. 37/61, T. 1312/Za./19; Ankara Valiliğince alınan bu tedbirler yeterli olmadı ve vilayetteki ekonomik çöküşün devam etti. Ankara'ya 1895 yılında gelen seyyah D.Arslanian'a göre, Ankara Valisi Memduh Paşa'nın Sivas'tan getirdiği halıcılık ekonomiye katkı sağlamışsa da tiftik işçiliği ve ticaretinin yeniden canlanması için gerekli olan çalışmaların yöre ekonomisinin geliştirilmesi konusunda ele alınması gerçeği vurgulanmaktadır. Eyice, Semavi, Ankara'nın Eski Bir Resmi. Ankara, Türk Tarih Kurumu.1972, s. 91; Halkın özellikle vergi konusundaki şikayetlerinde 1894 tarihinde meydana gelen İstanbul Depremi için toplanan ve takdire değer bulunan davranışının etkisinin olup olmadığı ayrıca araştırılmaya değer bir olaydır. Ankara Vilayet Gazetesi, Nr.1019, 10 Nisan 1311 (1895), s.1.

[55] BOA. Y. PRK. UM., 30/85, T. 1312/R./10.

[56] BOA. Y. PRK. BŞK., 36/67, T. 1311/Z./08.

[57] "... Sivas valisi Halil Bey'in gerek idaresizliği ve gerek itikadsızlığı sebebiyle ehl-i sünneti umumiyetle ve şiddetle tenkîr ... ve kızılbaşları hürmet ve muhabbetle tevkîr edegelmekte bulunmasından naşi tebdili hakkında...", BOA. DH. MKT.

251/15, T. 1311/Z./20.

[58] BOA. DH. MKT. 251/15, T. 1311/Z./20.

[59] Hüsrev Bey bu tazyikin akabinde Şam'a gönderilmiştir. BOA. Y. PRK. EŞA, 49/103, T. 1324/Z./29.

[60] BOA. Y. A. HUS. 308/90, T. 1312/Ra./10; BOA. Y. A. HUS. 307/96, T. 1312/S./27.

[61] BOA. Y. A. HUS. 308/90, T. 1312/Ra./10.

[62] BOA. DH. MKT. 2064/56, T. 1311/Ca./21.

[63] BOA. Y. PRK., 31/83.

[64] "Kızılbaşların temayyülatı ve hissiyâtı erbâb-ı fesâdın iltikâatına yardım ettiğinden şimdiki zamanda ve gelecekte ıslah-ı akidelerine medâr olmak üzere toplu buldukları yerlerde mescitler ve mektepler te'sis etmek ve oralara gönderilecek me'mûrların mümkün mertebe etvâr-ı dinîyyelerine dikkat edilmesi...", BOA. Y. PRK. 31/83.

[65] BOA. Y. MTV. 130/122, T. 1313/Ca./11.

[66] BOA. BEO. 420/31464, T. 1311/Z./13; BOA. İ. HUS. 25/34, T. 1311/Z./03.

[67] BOA. A. MKT. MHM. 733/10, T. 1309/Mart/03.

[68] BOA. DH. MKT. 251/15, T. 1310/Mayıs/21.

[69] BOA. Y. A. RES., 70/41, T. 1311/Z./20.

[70] BOA. Y. A. HUS. 298/89, T. 1311/Za./29.

[71] BOA. Y. PRK. UM., 29/92, 1311/Za./12; BOA. DH. MKT. 251/15, T. 1311/Z./20.

[72] BOA. İ. HUS., 24/107, T. 1311/Za./11.

[73] Pir Sultan'ın bir nefesinden; İrene Melikoff, Kırklar'ın Cemi'nde, Çev. Turan Alptekin, Demos Yay., İstanbul, 2007, s.100.

[74] Bu ocaklar hakkında geniş bilgi için Bkz. Hamza Aksüt, Aleviler, Türkiye İran-İrak-Suriye-Bulgaristan, Yurt Yayınları, Ankara 2012, s.278-283; 441.

[75] BOA. Y. PRK. UM. 28/77, T. 1311/L./16; Kızılbaş taifesinin Cemi ibadetindeki uygulamalara hakkındaki mütalaa'nın tarihi XVI. yüzyıl başlarına kadar dider. Zira Amasya Kadısı ile Beyine 1583 tarihinde Osmanlı Sultanının III. Murat tarafından yazılan ferman'da "Çorum, Zile, Turhal, İskilip, Osmancık, Artukabad, Hüseyinabad, Güleş, Ortapare, İnepazarı, Mecitözü, Kazaabad, Katar, Karahisar-ı Demirlü ve Havza kazaları ile bu kazalara bağlı köylerde bazı dinden sapmış Kızılbaşların bazı gecelerde toplanıp "cem" yaptıkları, cem sırasında bir sünninin gelmesi halinde "Yezid Geldi" diyerek hakarete buldukları, avratlarını ve kızlarını meclise getirip tasarruf ettikleri namaz, oruç bilmedikleri, Ömer, Osman ve Ebubekir isimlerinden ziyade Celal, Halife, Resul ve Resul Halife isimlerini çocuklarını taktıkları şeklinde malumat verilerek dergah çavuşlarından Ahmet Çavuş'un ferman kapsamında gerekli teftiş ve tahkikatı yaparak şeriata aykırı ibadet edenlerin listelerinin hapsedilerek gelecek emre göre hareket edilmesi emredilmiştir., 13. Kabile, Alevi Kimliği, Ali'nin Musevileri, İstanbul , 29 Mayıs 2000. (<http://www.sonsayfa.com>., Erişim Tarihi 05/06/2013)

[76] İmre Adorjan, "Mum Söndürme" İftirasının Kökeni ve Tarihsel Süreçte Gelişimiyle İlgili Bir Değerlendirme",. Alevilik, Hazr. İsmail Engin-Havva Engin, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 133.

[77] BOA. Y. MTV. 73/108, T. 1310/C./14.

[78] "... nüfus idaresinden ihrac ettirilen pusulaya nazaran merkez livaya mülhak Kazabad ve Kumbat ve Sülasi ve Artıkabad ve Turhal Nahiyelerinde 3.626 hanede 9.079 nüfus zekûr ve 7.692 nüfus inâs ki cem'ân 16.771 ve Zile Kazasında 77 aded karyede 2.198 hanede 11.822 zekûr ve inas ve Niksar Kazasında 27 aded karyede 2.397 zekûr ve 1.984 inâs ki cem'ân 4.381 ve Erbaa Kazasında dört adet karye olub 496 zekûr ve 395 inâs ki cem'ân 891 ve nin haysü'l-mecmû' bu sancak dahilinde zekûr ve inâs 33.865 nüfus Kızılbaş halkı bulunduğu anlaşılmalı ..." BOA. Y. MTV. 53/108, T. 27/Mayıs/1307

[79] Şahin Gürsoy-Recep Kılıç, Türkiye Aleviliği, Sosyo-kültürel Dinsel Yapı Çözümlemesi, Nobel Yayınları, Ankara 2009, s.101, 102.

[80] "...salifüz-zikr kurâ ahâlisinden ekseri bir kuru (değneğe) perestiş ve o kuru değnek zaîmlerince sanki nahl-i tubâdan alınmış olub indlerinde mukâddes add edildiğinden yeşil atlas içinde hıfz ile senede iki kere anı ziyâret için izhâr-ı şevk ve havâhiş eyledikleri tevâtırla muhâkkaktır gazâ da şehid olmak i'tikâd-ı batıl ve terk-i hayat eylemek bir zân-ı atılâdır dirler..." BOA. Y. MTV. 53/108, T.-

[81] Murat Çulcu, Spekülatif Marjial Tarih Tezleri, E Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, Aralık 2009, s.13.